श्रीगणेशायनमः॥शिवरामनाम्नी मणिकुर्णिकायैनमः॥अथाकरिष्ये मृ
तनादीपनिघंटुशुभं॥अमृतब्रह्मसर्वेषामर्पयंतीपदेपदे॥शास्त्रा
रुंभादीनिनानाशास्त्रवाभेदभिन्नानिसांगविद्याःपविद्याःन्यायमीमां
सेतिकलानि॥अधीत्य॥पअधिगत्यपाठतोर्थतश्चस्वाधीनानिकृ
त्स्नार्थः॥मेधावीश्रुतधारणशक्तिमान्॥अभ्यस्यचपुनःपुनःस्वाध
नपाठार्थान्यपिसंवादायस्वगुरूणांसमीपेसहस्रान्तेवासिभिःसहवार्त्तांश
व्याख्यानमुपदेशोर्थेवाभूयोभूयआवर्तितंकृत्वापिचशब्दात्संशयवि
पर्ययनिश्चित्तोवपिपरमंनिरतिशयमनुपचरितमित्यर्थः॥ब्रह्म
ब्रह्मेत्याकालवस्तुपरिछेदशून्यंविज्ञायविशेषतोदमिछंनोन्य
थाअकृमेवतन्नमत्तोन्यदित्यदिनावगत्यजल्पावतजल्पाअल्पा

तप्रदीपार्कंयथाऽपवद्रकांतस्थितंमएयादिकमवलोकयित्वं
दीपिकादिकंहस्तस्वीकरातिदृष्टेचतस्मिन्परित्यजतितद्वत्
तानिअधीतानिपुनःपुनरभ्यस्तानिचअथपरब्रह्मविज्ञा
नानंतरंत्यजेत्पलालमिवधान्यार्थीपरित्यजेत्तु॥यद्यने
कशास्त्राध्ययनेपुनःपुनरभ्यासेचनसुनिश्चितंविज्ञानंत
देवंकुर्यादितिहेत्यो॥ॐ॥कारंरथंशब्दब्रह्मसारभूतंशब्दाक्ष
रप्रणवात्मकपरब्रह्मरथंआरुह्यअकारोकारमकाराऽ
र्द्धमात्राफलकेषुविश्वतैजसप्राज्ञांतुरीयात्मनाधिरोढ़
ह्यविश्लेष्यापिनंसर्वात्मकत्वात्बोधमित्यर्थः।ह्यावाविधाय॥

अथ॥ॐकाररथारोहणानंतरं सारथिंरथनेतारंइदानी
गंतव्यविशिष्टंरथिनंब्रह्मलोकपदान्वेषीब्रह्मउक्तत
देवलोकंतआत्मचैतन्यंस्वयंप्रकाशस्वरूपमितिलोकाब्र
ह्मलोकपद्यतेगम्यतेजीवब्रह्मतादात्म्यसाक्षात्कारेणेतिब्रह्मलो
कपदंतदन्वेषणंतत्प्राप्तीच्छास्यास्तीतिब्रह्मलोकपदान्वेषीरु
द्राराधनतत्परःरुद्राःसमनस्कानिज्ञानकर्मेंद्रियाण्येकाद
शतेषामाराधनंतद्वृत्तिविशेषविचारणंरुद्राराधनंतस्मिन्य
रस्तात्पर्यवान्रुद्राराधनतत्परःइंद्रियेष्वप्रमत्तइत्यर्थःता
वत्प्रतावत्परिमाणंतावतंकालंचरथेनॐकाशरव्यनगंतव्यं

अमृतनादो प्रमव्ययावत्॥यावत्परिमाणं।यांतंकालंच।रथपथस्थितिःर
थपथस्थितिरोंकारचिंतननिरोधः।स्थित्वास्थित्वाअहंब्र
ह्मास्मीत्यवगत्येत्यर्थः।रथपथस्थानंरथपस्थानंओंकार
चिंतननिरोधःआनंदात्मनिवाङ्मनसातीतरथंओंकारल
क्षणंउत्सृज्यगच्छति।पश्चंउत्सर्गप्रकारंदर्शयति।मात्रा
लिंगपदंमात्राआकाराद्यालिंगानिस्थूलशरीरादीनितेर्हि
गम्यतेआत्मापदानिविराडादीन्यकारादिमात्रालिंगप्राप्या
ण्यमात्रालिंगानिलिंगानिचपदानिचाव्याहतात्मकानीत्यत
न्मनसिधृत्वामात्रालिंगपदमित्येकवचनमाह।त्यक्त्वाहंमस्मी

अमृतनादो तिभावनोत्सृज्यशब्दव्यंजनवर्जितंबकाराद्याःस्वराःव्यंजना
निकादीनिप्रकृतेमकारादीनीतैर्वर्जितंवाङ्मनसातीतमित्य
र्थः।अस्वरेण।अकारादिरहितेनमकारेणाद्वितीयात्मनापि
दंपदंनीयंस्वयंप्रकाशमानानंदात्मरूपंसूक्ष्मंदुर्विज्ञे
यंबुद्धेर्दृष्टंस्वयंप्रकाशंहिप्रसिद्धमात्मत्वेन।गच्छतिप्रा
प्नोति।इदानींमात्रायाशक्तेस्योपायंयोगंप्रत्याहारादिलक्ष
णमाह।शब्दादिविषयाः।शब्दस्पर्शरूपरसगंधाविशेष
णास्वावबोधवंतंसिन्चतिबध्नंतीतिशब्दादिविषयाअत्रवि
षयशब्देनविषयिणश्रोत्रादीन्लक्षयति।अथवाशब्दाद

यो विषयायेषां श्रोत्रादीनां ते शब्दादिविषयाः पंच। श्रोत्रत्वक्चक्षुरसघ्राणाख्याः पंचसंख्याकोतोः इंद्रियविशेषाः। मनश्चैवमंतःकरणमेवच। अत्रैवाकारः श्रोत्रादिषंतःकरणस्यस्वातंत्र्यदर्शनार्थः। चकारः कर्मेंद्रियसंग्रहार्थः। अतिचंचलं॥ भ्रांचपलं मर्कटवज्झपलाश्च श्रोत्रादयः सकर्मेंद्रियायतः ततः चिंतयेत्। ध्यानंकुर्यात्। आत्मनः विष्णोः बुद्धिरूपस्यसारथेः रश्मीन्इंद्रियाश्चविचारकरज्जुरूपान्मानसान्प्रचारान्प्रत्याहारः विषयंविषयंप्रतिगच्छतामिंद्रियाणांबहिर्मुखत्वादंतरात्मन्याकरणंप्रत्याहारः सआत्मरश्मिचिंतनरूपःउच्यतेकथ्यते। विदुषिः इदानीं योगांगान्याह॥ व्याख्यातातथा। तद्वत्। ध्यानंवि

अमृतनादो॰ जातीयप्रत्ययशून्यसजातीयप्रत्ययप्रवाहकरणं। प्राणायामोथधारणातर्कश्चैवसमाधिश्च प्राणायामधारणातर्कसमाधीन्कंठत एवव्याकरिष्यति। अथशब्दोप्यर्थः। प्राणायामोप्यंतरंगमंगमित्यर्थः। चकारावनुक्तानामासनादीनामुक्तानांचप्रत्याहारादीनांसमुच्चयार्थौ एवकारः प्रत्याहारादीनांषण्णामेवांतरंगांगत्वार्थः। नत्वासनादीनांषडंगः षट्संख्याकानिप्रत्याहारादीन्यंगान्यवयवायोगवपुषोयस्यसषडंगयोगः। स्वाभाविकमनाद्यविद्यानिरोधोब्रह्मास्मीतिसाक्षात्कारफलःउच्यते॥ कथ्यते। विदुषिः। ध्यानस्यपुरुषार्थहेतुत्वेनस्तवेनचप्रसिद्धत्वात्सर्वशास्त्र

षुप्राणायामस्यचपुरुषार्थहेतुत्वस्वरूपंचवक्तुमाह॥यथा॥येनप्रका
रणपर्वतधातूनां॥सुवर्णरजतताम्रादिगिरिधातूनां॥दह्यंते।
भस्मीक्रियंते॥चमताधमनंकुर्वतापुरुषेणतदुपलक्षितेनधम
ननवा॥मलाः।तद्धातुव्यतिरिक्ता।अवयवाः।तद्धातुदूषकाः
तथातेप्रकारेणइंद्रियकृताः॥इंद्रियैर्मनएकादशैः।अनुष्ठिताइं
द्रियकृताः॥अनेनकर्तृत्वमिंद्रियाणांनत्वात्मनइतिदर्शितंदोषाः
पापानियोषिदवलोकनादीनिप्रमादकृतानिदह्यंते।व्याख्यातं।
प्राणनिग्रहात्प्राणस्यपंचवृत्तेर्निग्रहःस्वेच्छागतिभंगस्तस्मा
त्प्राणायामैःवक्ष्यमाणैःदहेत्।भस्मीकुर्यात्दोषान्॥इंद्रियकृ
तान्पापमनःधारणाभिश्चवक्ष्यमाणाभिःचरात्प्राध्यानादिना

पिकिल्बिषंप्रतिकूलसंसाररूपंपापंरागद्वेषादिसंस्कारानि
त्यर्थः॥व्याख्यातंहि॥प्रसिद्धइदानीमर्थात्ध्यानशब्दार्थमाह॥कि
ल्बिषमनर्थकारणंक्षयंनीत्वाक्षयंनीत्वाविनाशंगमयित्वास्वचि
रंचैवरुचिकरंसर्वप्रियतममानंदात्मानंनत्वन्यंचकारान्नाद
वगत्यभावेन्यदपिचिंतयत्।विजातीयप्रत्ययशून्यंसजातिय
प्रत्ययप्रवाहं।तद्विषयंकुर्यात्।इदानीप्राणायामस्वरूपंवक्तुंकुं
भकादीनांपरिभाषिकींसंज्ञामाह।रुचिरं।कुंभकंसतितस्मि
न्रुचिरानंदात्मावलोकनात्।रेचकंचैव।रेचकेसंज्ञांतर
स्याविद्यमानत्वादेवकारमाहरेचकमेवतत्वन्यत्संज्ञांतरंअ
त्रचकारश्चक्ष्यमाणसमुच्चयार्थः॥वायोःकोष्ठस्यत्रभंजनस्य

अमृतनादो० ५

दंपदंरुचिरेचकाकर्षणौः समंसंबध्यते॥ आकर्षणंपूरकंतथावदूर्ध्व
रुचिरादित्रयंसमंताद्यमस्यस्वेच्छागत्युपरमस्यकृतवः प्राणायामाः।
त्रयःत्रिसंख्याकाः। प्रोक्ताःकर्षणकथिताः। विद्वद्भिःस्तदुक्तान्त्र
सिद्धैर्नामभिराहरेचपूरककुंभकाःरेचकाकर्षणारुचिराः। ५
इदानींप्राणायामस्यसाधारणंलक्षणमाह। सव्याहृतिंव्याह
तिभिःसप्रणवांसप्रणवांप्रणवेनसप्तवर्तमानांगायत्री
सावित्रींचतुर्विंशत्यक्षरांशिरसासह। शिरोमंत्रेण। आपोज्यो
तीरसोमृतंब्रह्मभूर्भुवःसुवरोमित्यननसमंतथाचायंक्र
मःपाठेप्रथममोंकारःततःसव्याहृतयःततोगायत्री।ततःशि
रोमंत्रइतित्रिस्त्रिवारंपठेत्। नातिद्रुतंनातिविलंबितंस्पष्टस्च

रवर्णोपिपलिकोपंक्तिवत्लघ्यारूढमुक्तंमंत्रजातंमनसोच्चारयेत्॥
तथासमव्याहृतीनांमादौसप्रणवाःसुवरितियाज्ञवल्क्यपाठेनस
प्रव्याहृतिंत्रयोदशगायत्र्यादौशिरोमंत्रादौचप्रणवद्वयंवर
णीयमितिसामपाठेनचतुर्विंशतिगायत्र्यासुवरोमितियाज्ञव
ल्यपाठेनषडशशिरोमंत्रस्यएवंद्विषष्ट्यक्षराणिसंपद्यंतेता
निचत्रिगुणितानिषडशीत्यधिकंशतंभवंतिगायत्र्यादौपरमहंसाना
मधिकारात्तावत्तावत्संख्याकैःप्रणवैःपरमहंसःप्राणायामकर
णीयइत्यर्थादवगम्यतेनचास्यकर्तुमशक्यत्वादनधिकारःसत्यप्रा
सतस्यापिसुकरत्वात्तेतास्यासयत्नःकरणीयइतिआर्यतःप्राणः
नियमितजीवरूपभंजनःप्राणायामउक्तः। सःप्रणवव्याहृतिः।

अमृतनादो॰ गायत्रीशिरोमंत्रविचारपाठरूपःउच्यतेकथ्यतेविदूद्भिःइदानींरेचकादीनांश्लोकत्रयेणलक्षणान्यह ।उक्त्वाधारचक्रात्कुंडलिनीं तंत्रिसंचदृनेनोर्ध्वमानीयवंशपुटेनेववायुंप्राणप्रभंजनंइडापिंगलयोरन्यतरनासापुटेनाआकृ ष्य।शरीरपंजरंअरंबहिष्टनेभ्रामंतंत्रीप्रशून्यंकृत्वावायोरभावंविधायशून्यंस्वंपमथनंनिरात्मकंनिर्गतस्वभावंवायुमाकाशेदशकारणसमनावस्थितंविधायेत्यर्थः।शून्यंभावेननिरात्मकस्वभावेननोस्त्यत्रवायुःसंसारसृत्रभूतइत्यनेनेत्यर्थः।युंजीयात्।योगंकुर्यात्॥एवंचिंतयेदित्यर्थः।तथाचेवंकर्मपुरःसमतश्चिंतनंरेचकस्यप्राणायामस्येदस्य।इतिअनेनोक्तप्रकारेणालक्ष्यंगमकंउक्तमितिशेषःवक्त्र

अमृतनादो॰ णावदनेन।आस्यजलयोःसंयुक्तोभ्यांग्रमुत्पलनालंकृत्वाततःउत्पनालेनप्रसिद्धनतोयंभ्रूम्यादिकंस्थंनीरंआकर्षयेत्॥शरीरपंजरस्यात्रानयत्।नरः।मनुष्यःविनोदनकेनचिदन्यनकिलनावायथायंदृशंतः।एवंअनेनप्रकारेणवामदक्षिणयोरन्यतरनासापुटेनश्रमवर्जंशनैःशनैःवायुःप्राणप्रभंजनोग्रहीतव्यःपूरकस्यतिलक्ष्यंस्पष्टंनाद्रुतंऊर्ध्वश्वासंनकुर्यात्।नचनिश्वसन्निश्वासमपिनकुर्यात्।चकारादागलानयनादिकमपिनकुर्यात्।नैवगात्राणिचालयेत्।गात्राणिशिरःप्रभृतीनिमरुच्चालनादिरूपेणनचालयेदबलत्करणेहिवायुक्षोभेणशरीरपीडादिकंस्या

दित्येवकारार्थः।एवंभावं ज्ञानप्रकारेणभवनंजटरपिठरांतरी
नतंतथालस्यपरितस्तंभाष्टंकेअनेकसारलोहशृंखलाबद्धस्य
ववायोरवस्थानमित्यर्थःनियुंजीयात्।निरंतरंयोगंकुर्यात्सदि
तनव्यापारंकुर्यादित्यर्थःकुंभकस्यतिलक्षणंस्पष्टं।इदानींचत्रा
रूरूचितस्यसयमनियमवतोलक्षणमाह।अंधवत्।यथांधपरि
णाकोनीलपीतादिसुखदुःखाकारित्यबुद्धिशून्योवलोकय।
रूपाणिशुक्लपीतादीनि।शब्दंपडुादिस्वरमिश्रितंरूपवत्।ब
धिरवत्।यथाबधिरःस्वयंशब्दविशेषज्ञानशून्यःपरेणोवदि
तोवगच्छति।तद्वत्शृणुस्पष्टं।काष्ठवत्।यथोपेक्षणीयंकृमि
टादिदुष्टंकाष्ठंतद्वत्।पश्यावलोकयावैपृष्ठंस्थूलदेहं
शरीरंननुकिंभवतामत्रेदंकरणीयत्वेनोच्यतइत्यतआह।प्र
शांतस्यप्रकर्षेणरागवतोयमनियमानुष्ठायिनइत्यर्थःइति।
भवंतंप्रत्युक्तेनप्रकारेणलक्षणंमयकृततानभवतानभव
तइत्यर्थःइदानींधारणामाह।मनःसंकल्पकं।अंतःकरण
शिलासुखदुःखमानंदात्मानमित्यर्थः।ध्यात्वा।चिंतयित्वा।सं
क्षिप्यप्रत्ययप्रवाहमुपसंहृत्यतमात्मनिअंतःकरणआनं
दाऽत्मनिवाबुद्धिमान्अहंब्रह्मास्मीतिधीमान्धारयित्वात
मात्मानंयथापूर्वप्रत्ययप्रवाहोधारितोंतःकरणंनतद्वदानंदा

स्मानं विधार्य यदवस्थानं साधारणं परिकीर्त्तितं। स्पष्टं। इदानीं
तत्कलक्षणमाह। आगमस्य आसमंतात्गम्यते प्रमाणांतरेणान
वगतं धर्मा धर्मात्मकं मनन त्यागमंतस्य। अराधेन विरोधमं
तरेणाकुलनं उत्प्रेक्षणं। ज्ञातस्य स्तनयानादि निदर्शनादि कंध
र्माधर्मात्मसद्भाव आत्मनः सर्वगतत्वादावाकाशादिनिदर्शनं
चपोरुषेयमपौरुषेयं वातर्क उच्यते। स्पष्टं। इदानीं समाधिमा
ह। समंहस्तिपुत्रिकादिचारित्रैकरूपं। मन्यते। मननंकुर्यात्।
स्वचेतसिधारयदित्यर्थः यंब्रह्मैकबोधं। लक्ष्वाप्राप्यसः। आ
त्मबोधः समाधिः प्रकीर्त्तितः स्पष्टं। इदानीं चकारसूचितमासनं।

तत्स्थंचाह। भूमौ। समेशुचावित्यादिशास्त्रांतरोक्तदेशे। दर्भासने।
दर्भैस्सह्माजिनचेलोत्तरासनेकिंबहुनादर्भासनेन्यस्मिन्वारम्य
मनःप्रसादकरेसर्वदोषविवर्जितेनिरवलदृष्टदोषशून्येस्त्वावि
द्यायांमनोमयींमनोविकाररूपांमानसीमित्यर्थः रक्षोभूतप्रेतपि
शाचादिरक्षणरूपांजक्ष्वाऽपित्वावैरथमंडलेवैप्रसिद्धरथंतर
सामसंडलब्राह्मणेसामयजुःप्रसिद्धेअथवाविशिष्टोरथोविरथः
प्रणवःतन्मात्रोन्यासादिकंवैरथंवैरथस्यमंडलंसमूहःतस्मिन
न्यस्तसारभूतमोंकाराख्यमितिशेषः। इदानीमासनान्याह। पद्मकांऊ
वोरुपरिपादतलेनिधायदृष्टगतंकरयुगंविधायवामेनकरेणदक्षिण
पादांगुष्ठंसादक्षिणेनकरेणवामपादांगुष्ठस्यचग्रहणेपद्मकासनंअथ

वेति पश्चांतरोऽपिवै भवतितत्। स्वस्तिकं वापि। जान्वोर्वैरंतरा धोपाद
तलयोः करणस्वस्तिकं नामासनं भवतितत्। वाशब्दोगामुखादेसंग्र
हार्थः। अपिशब्दोयत्यर्थः यकिंचित्स्वाभ्यस्तमित्यर्थः। भद्रासनं
सीवनीपार्श्वयोः दक्षणस्याधोगुल्फौविधायपार्श्वपादयोः पाणिब
धनस्तंभद्रासनंभवति अथापिवाशब्दपूर्वैः समुच्चयार्थः। ब
धानिबध्ययोगासनंयोगः। उक्तस्यशास्त्र्यर्थमासनमुपवेशनं
योगासनंसम्यक्यथावत्गुरुणादिष्टनमार्गेणउत्तरास्तिमुखीर
कृतः। उत्तराशास्वमुखत्वेनावस्थितनासिकापुटं। नासिकाया
एकंछिद्रमंगुल्यापिधायैकेनएकयांगुल्याप्रच्छाद्य मारुतंप्राणं
प्रभंजनं। आकृष्यबहिस्थितमंतरासमंतान्नीत्वाधारयेत्।

विधारकुर्यात्। तस्मिन्विधारिते। योंतर्हृदयेमहानग्निस्तं। अग्निं
हृदयपुंडरीकस्थं। शास्त्रकर्मण्यंजातवेदसं। शब्दमेव। शब्दब्रह्म
सारभूतमोंकारमेवनित्यंइति। अनेनत्रकारेणवह्न्योंकारेणा
भेदेनचिंतयेत्। ध्यानंकुर्यात्। अग्नेरोंकारंगतंतादात्म्यचिंतनं
पपत्तिमाह। ओं अवमिस्वस्वकापकंचिंतंकंचेत्याइति। ओंका
रानुकरणार्थं। एकाक्षरं। अकारोकारमकारमलनरूपमक
क्षरं। ब्रह्मब्रह्माभिधायकं। तेवअभिधानाभिधेययोस्ता
दात्म्यांगीकारात्। तस्मात्। कुमिति। व्याख्यातं। एतत्। उक्तम
क्षरं नरेचयेत्। नेपरित्यजेत्। दिव्यमंत्रेण दिविभवेनोंकारेण।
मतुंत्रासकरेणबकुंभकुर्यात्। स्पष्टं। आममलद्युतिंअंतः

करणदोषनाशं। पश्चात्। अनंतरं। ध्यायेत्। पूर्वोक्तपुराकथि
तं। परंब्रह्मक्रमशः॥ मरुद्धारणा ग्रंथोंकारात्मत्वक्रमेण मंत्रवि
त् बुधः षडंगयोगज्ञानवान्। पादंगुष्ठाद्याधारतंवायोरानय
नं नयनं चेति सूक्ष्मगतिभेदः। आधारादानयनं नयनं चेति
स्थूलागतिभेदः तदुभयत्वं सुशिक्षितयोगेरवस्फुरतीति मन्वा
नामतेव श्रुतिरस्मदादिसिद्धसुकरं योगमाह स्थूलेति स्थूलसज्ञा
यां। अतिशयेन स्थूलेति स्थूलादथ इति स्थूलः स्थूलेतिस्थू
लः नातः परं स्थूलइत्यर्थः। तस्यसंज्ञासन्निधानंतिस्यांस्थूलातिस्थू
लसंज्ञायांसत्यांनाभेरधनाभिमंडलस्योपरिवायोर्नेयनानय
नयोरुपक्रमः। प्रथमतोस्यास्करणीयइतिशेषः। तत्रेतिकर्त्तव्यता

१०

१०

मारुतिर्यगूर्ध्वमधः स्पष्टदृष्टिः। नयनेप्रचारान्न विनिवार्यस्प
ष्टं। महामतिर्महतीविषयवेत्त्यरूपा मतिर्यस्यसः महामतिः स्थि
रस्थायी। निश्चलावस्थानवान्। विनिष्क्रांतः विविधोनिर्गतः कंपो
वाक्कायमनसांचलनरूपोयस्मात्सविनिष्क्रांतः सदायोगंसाम
ध्यसेत्स्पष्टं इहनीयोग्रकारमारुतात्क्रमरुतामितरेतर
संघट्टनप्रकारः मात्रामरुतोवस्थानकालविशेषः। तथातद्व
त्योगी। आयामः। वायोर्दीर्घतावायोः स्वातंत्र्यमित्यर्थः। धारणा
वायोःप्रदेशविशेषसंस्थापनाअग्न्यादिभिःसंबंधकरणंवायोः।
तथातद्वत्। एतेपंचभेदाः शिक्षणीया इतितात्पर्यार्थः। यदाल्वि
ज्ञितवायुःपुमांस्तदाहादशमात्राःद्वादशसंख्यायामात्राअ

कारद्यामात्रासिरूपलक्षितः।ॐकारोवायस्मिन्नस्तिसद्वाद
शमात्रःअविज्ञितश्वासःचतुःप्रणवंद्वादशप्रणवंवाप्राणायामा
मंकुर्यादित्यर्थःयोगस्तुयोगार्थंक्रियमाणःप्राणायामःपु
नरभ्यसनीयइतिशेषःकालतःद्वादशमात्रारूपेणकालेन।
नियमःप्रथमंक्रियमाणस्यप्राणायामस्यायंत्रारूपःस्मृतःपरि
कीर्तितोविद्वद्भिःइदानीमात्मस्वरूपमोंकारंध्यायमानोअघोषंघो
षांस्त्रराशिवर्गतृतीयचतुर्थलकारास्तद्व्यतिरिक्तमघोषं।अव्यंज
नंकादिनिव्यंजनामितद्व्यतिरिक्तमव्यंजनं।अस्वंअकारादि
रहितमपिचकारादोंकारादपिप्रसिद्धं।अतालुकंठं।तालुकंठादि
स्थानव्यतिक्तमतालुकंठं।अनन्नुनासिकंचअनन्नुनासिकाद्य

रि

निरिक्तंवर्गपंचमाविंउसहितास्तद्व्यतिरिक्तमनुनासिकमपि
अयंचकारःसर्वत्रयत्नादिरहितमपीत्याहयत्प्रसिद्धं।अरेफजा
तेरेफसमूहवर्जितं।उभयोष्मवर्जितं।उभयेशषसहानिसर्ज्जनी
यास्तैर्विवर्जितमुभयोष्मवर्जितं।यत्प्रसिद्धं।यदस्त्रिया
मभिधानबुद्धिंजनयत्वेनस्वयंप्रकाशत्वेनश्रुतिगम्यत्वे
नचप्रसिद्धिकथनार्थंतत्।अशोषवर्णव्यतिरिक्तमुक्तम
क्षरशब्दव्याख्या।नक्षरतेनक्षरतिनविनश्यतिकदा
चित्।कस्मिन्नपिकालेइदानीमस्यस्वयंप्रकाशत्वमाहाये
नाप्रसिद्धेनप्रकाशत्वेनिरपेक्षणबोधेन।असौअंतःकर

ण दृत्तिरूपोबोधः पश्यते। पश्यति। मार्गो। प्राणसंचलनपथं। प्रा
णास्तेनहिगच्छंति। यस्मात्तेन मार्गेणप्राणोगच्छति। अतः अस्मा
त्। उक्तं मार्गविलोकनहेतुभूतं। अभ्यसेत्। स्वाधीनचिंत
नंकुर्यात्। नित्यं। सर्वदा यत्प्रसिद्धं स्वयंप्रकाशं। मार्गगम १२
नायप्राणपथसंचरणनिमित्तं। विप्रसिद्धं। इदानीं मार्गोना
ब्रह्मद्वारं। हृदयपद्मछिद्रं। वायुद्वारंच। प्राणप्रभंजनद्वा
रमपि। इडापिंगलादिकंसुषुम्नाप्रथमंच। कारादनुक्तान्य
पि। द्वाराणि। मूर्द्धद्वारंकपालत्रयसंधिद्वं। दशमद्वारं। तथा।
तद्वत्। अपरं। अन्यत्। मोक्षमार्गविलंचैव। मोक्षोविघ्नादिनिर

स्तिस्यमार्गोब्रह्मज्ञानं। तस्यविलंबिलमिव क्वचित्सूक्ष्मं
क्वचिद्दृस्तीर्णंक्वचिद्। स्वयंक्वचित्तमस्यैवनत्वन्यथाचका
रासंसारमार्गविलमपिइदानीं। मोक्षमार्गविलंस्वयमाह।
सुषिरंछिद्रवत्। मंडलं। वर्तुलाकारं। एतदुक्तंभवति। आधारस्थो
मारश्याद्योषंडीनानिक्षवहिकारिणीसर्वपद्मस्पर्शापश्चिम
वाहिनीसुषुम्नालंभग्नं कपालकुहरंतर्वर्त्तिचंद्रमंडलमिति
विदुः। जानंति। इदानीं योगंप्रतिकूलान्याह। स्वयं। अरण्यादावका
र्यवेनानिवसतसंत्रासस्तो। क्रोधंस्वस्यानिष्टकारिण्यनिष्ट
कारिकस्यद्वयोः। व्यारक्तो। अथ अपि। आलस्यं। सतिसामर्थ्येऽ

नचयोगांगसेवापराऽऽलुरत्वं अतिस्वप्नातिजागरं। अत्यधिकं।
चतुप्रहरमष्टप्रहरं वाअनेकरात्रंस्पर्शादिसापेक्षबोधंन
स्वप्नःशयनःअत्यधिकं।अनिमीलितनेत्रेचेनवीरासनादा
वस्थानपुरःसरंजागरणंजागरःअतिस्वप्नश्चातिजागर
श्चअतिस्वप्नातिजागरंतत्अत्याहारं।अत्याधिकोलुक्का
स्थानात्क्लेशेनोत्थानादिलक्षणाअतिआहारात्याहारस्तं।अ
नाहारं।नउपवासंनित्यं।सदा।योगीषडंगयोगवान्विवर्ज्जयेत्।
स्यैवं।भावार्थस्तुशनैर्योगविघातोद्दीप्तनार्थायतःअनेनउक्तेन।

विधिना।प्रकारेणसम्यक्।यथावत्।नित्यंसर्वदा।अभ्यस्यतः।
अभ्यासंकुर्वतःक्रमात्।शनैःशनैःस्वयंउपदेशमंतरेणसमधि
स्थस्य।उत्पद्यते।जायते।ज्ञानं।दूरश्रवणादिकं।तत्र।का
लस्यैयत्तामाह।त्रिसिर्मासैःस्पष्टंसंशयः।नित्यंनिरंतरंमा
सत्रयमभ्यस्यतस्तत्रश्रवणादिविषयंज्ञानंभवतिनवतिसंश
यानकरणीयइतिशेषः।चतुर्भिःचतुर्भिर्मासैः।पश्यति।प
श्यतिदिव्यान्रूपंचशब्दानंतद्वीनादिमतः।पंचभिःपंचभिर्मासैः
वितनुक्रमःविस्तीर्णबोधःसर्वज्ञइत्यर्थः।तथाचसर्वज्ञज्ञात्र
वानामपिप्रतिभातत्वात्।इच्छयामुक्तेश्चन्मोक्षेच्छयाप्राप्तब

ज्ञानः आप्नोति प्राप्नोति कैवल्यं केवलस्य स्वयं प्रकाशस्यानं
दात्मनोभावः कैवल्यं षष्ठे मासि न संशयः स्पष्टं इदानीं पृथि
व्यादीनां गुणसंख्यया योगमाह पार्थिवः पृथिवीसंबंधी पं
च मात्र पंचमात्रायस्य विधारणा सपंचमात्रः प्रणवाभेदात्
योगस्य विवक्षितत्वात् प्रण्यवमात्रास्तिः पंचमात्रन्चमस्य यथा
पि प्रणवस्त्रिमात्रस्तथाप्युच्चारणविरोधात् पंचमात्रोपि सवति
स्यात् भवेत् चतुर्मात्रः स्पष्टं षववारुणः वरुणस्यायं वारु
णः आप्य इत्यर्थः आग्नेयस्तु आग्नेयः न स्त्रिमात्रः स्पष्टहि

प्रसिद्धं वायव्यस्तु वायव्यः पुनः द्विमात्रकः स्पष्टं एकमात्रः स्प
ष्टं तथा तद्वत् आकाशः आकाशस्यायमाकाशीयः आका
शीय एवाकाशः क्रियस्मात् भूतगुणसंख्यया प्रणवाश्रिन्ना
योगापितमात्रस्तस्मात् परित्यज्यतां सर्वसंख्यातीतं स्वयं
प्रकाशमानानंदात्मस्वरूपमुररीकृत्य अर्द्धमात्रंतु मात्राभि
र्विवर्जितमेवानंदात्मानन्वयं विचिंतयेत् स्पष्टं ननु
नित्यं निरंतर योगानुष्ठानं कुर्वतः ऋक्षः सिद्धयो भवतिन
चैवमनुष्ठातुशक्यः संध्यावंदनादिकर्मविप्रलोपप्रसंगा
दित्यतआह संधिं संध्यावंदनादिकर्महित्वातु मनसामनसै

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

वधिधाय संन्यासंकृत्वा अन्यथा संध्या वंदनादिकर्मविपरीतो
पपातित्यं स्यादित्यभिप्रायः वा असत्कर्मादिवन्मनसैवकर्म
सुचिंतयेत् विचिंतयेदमात्रं आत्मनोऽन्तःकरणमात्मनि
स्वस्मिन्नसंघातादासीनबुद्धेर्दृष्टरि स्वस्माद भिन्नमिति शेषः
त्रिंशत्पर्वांगुलः त्रिंशत्स्थ्वंगुलः आधारचक्रमारभ्य हृदय व
त्कंठीवायांहृतायांत्रिंशन्मध्यमांगुलपरिमितसंचारः प्राणः
स्वसन् कोष्ठ्यो वायुर्यत्रयस्मिन्प्रदेशेबहिरंतश्चप्राणः
उक्तः प्रतिष्ठितः प्रकर्षणावस्थानं प्राप्तःएषप्राणः प्रतिष्ठाभूतः
भूतःप्राणःप्राणस्यप्राण आनन्दमाइतिअनेनप्रकारेणरूपा